

AZƏRBAYCANDA XALQ ÇALĞI ALƏTLƏRİ ANSAMBLARININ YARANMASI VƏ İNKİŞAFI TARİXİNDƏN

Möhlet MÜSLÜMOV

Qədim dövrlərdən Azərbaycan xalq çalğı alətləri ifaçılığında solo ve ansambl ifaçılıq formaları mövcud olmuşdur. Bu haqqda həm arxeoloji materiallarda, həm de orta əsrlərde geniş inkişaf etmiş miniatür sənətində və edəbî elmi abidələrdə kifayət qədər malumat elde edirik.

Onu da qeyd etmek lazımdır ki, orta əsr mənbələrinde müxtəlif növülü ansambların tərkibi öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, bu ansambların müxtəlif mərasimlərdə, məclislərdə istifadə olunması diqqəti cəlb edir. Belə ki, xalq mərasimlərində iştirak edən ansamblar öz tərkibinə görə sarar məclislerindəki ansamblardan fərqlənmişdir. Əger aqın havadə keçirilən rəngarəng xalq mərasimlərində nefes və zərb alətlərindən ibarət ansamblara üstünlük verilirdi, sarar ansambların tərkibi əsasən simli alətlərdən ibarət olurdu. Bütün bınalar müyyən mənəvədə xalq çalğı alətləri ansamblarının enənəvi tərkiblərinin formalşamasına təsir göstərmüşdür.

Xalq çalğı alətləri ansamblı dedikdə, müxtəlif hecmi tərkiblər nezərdə tutulur. Bınların tətbiqi sahələri və repertuarı müxtəlidir. Biz əsasən muğam ifaçılığı ilə bağlı olma xalq çalğı alətlərindən ibarət ansamblar haqqında danışmaq istərdik.

Azərbaycan milli musiqi ifaçılığında xalq musiqi alətlərindən ibarət ansamblar əsas yer tutur. Tərkibinə görə onları iki növə bölmək olar: muğam ansambları (kiçik hecmi) və xalq çalğı alətləri ansambları (geniş hecmi).

Muğam sənətində geniş yayılmış və əsas ifaçılıq forması ansamblı ifaçılığıdır. Muğam ifaçılığında ansamblın klassik tərkibi xanende ve sazəndə destəsindən ibarətdir. Bunu çox zaman muğam üçlüyü və ya muğam triosu da adlandırırlar. Sazəndə destəsinə tarzen və kamançacı daxildir, bù dəstədə xanende həm de qaval galan kimi iştirak edir. Müsəir dövrdə muğam ansamblına nağara və balaban ifaçlarının da eləve edilmişdir geniş yayılmışdır.

Daha bestəkar ve müsiqisənəs Üzeyir Hacıbəyli "Azərbaycan musiqi heyatına bir nezər" məqələsində xanende ve sazəndə destəsini ekşər xələx karakteriz etmişdir: "Xanende ve sazəndə destəsi ekşər ovqat üç nəfərdən ibarət olar ki, onlardan biri oxuyar, təğənni edir, digəri "tar" və üçüncüsü isə "kamança" çalar; bù dəstənin ehli bütün muğam və dəstəgahları lazımlıca bilməlidir. Baxıus xanende bir çox şeir, qəzel və təsnilər hifzində saxlamılmalıdır; tarçalan dəxi dəstəgahları yolların yaxşıca bilməlidir ki, xanendəye "rəhbərlik" etsin, yanı xanende bir "guse"ni oxuduqdan sonra onun dəlinə gelən güşəni çalıb xanendən qızdırınsın, kamançacı isə ekşərən tarçalanın dəlinə gedir; xanende gözəl səsə malik olub ustادanən təğənni etməkdən əlavə, bù da "zərb" alətləndən olan "qaval"ı da ustalıqla bilməyə borcludur ki, "reng" və "təsnil"lərə keçidkə "bəh" tuta bilin" (1, s.216).

Göründüyü kimi, Ü.Hacıbəyli xanende ve sazəndə destəsindən ibarət əsaslı ifaçılığının və onun hər bir üzvünün rolunu və əhəmiyyətini çox dəqiq müyyənleşdirmiştir. Məraqlıdır ki, o, tarzənin rolunu ansamblın rəhbəri kimi dəyərləndirmiştir. Qeyd etmek lazımdır ki, xanende ve sazəndə ansamblının belə tərkibi texminen XVIII-XIX əsrlərdən başlayaraq muğam ifaçılığında formalşmışdır.

Muğam üçlüyü əsasən vokal-instrumental muğam ifaçılığında istifadə olunan ansambl formasıdır. Ansamblda vokal-instrumental musiqi aşerlərinin - muğam dəstəgahları, zərb-müğamların, təsniflərin ifasında xanendənin rolü önemlidir və ansamblın repertuarının, ifaçılıq təsirinin müyyənleşməsində xanendənin ifaçılıq məharəti mühüm əhəmiyyətli faktordur. Muğam ansamblının həm de xanende və sazəndə destəsi adlandırılmasında bu baxımdan tam məntiqidir.

Muğam ifaçılığından danışarkən, ilk növbədə, xanendənin adının çəkilməsi onların rolunu birmənalı olaraq təsdiqleyir. Bununla yanaşı, Üzeyir Hacıbəylinin müddəalərlərə əsaslanaraq, muğam ansamblında tarzənin roluna dair fikri bù da qeyd etmək istərdik ki, ifaçı dəstəsində aparıcı tarzen olur, yanı xanendən oxunan tarzəndir. Bununla belə deməliyik ki, ansamblda tarzen xanendənin oxuduğu musiqi nümunələrin müsayiət edir, yeni repertuar seçimində o, xanendənən asılıdır və xanendənin ardına gedir.

Əlbəttə ki, xanendənin oxumağını müsayiət etmək, onun avazını dinləyicidən parlaq bir tərzdə çatdırmaq üçün tarzen xüsusi müsayiətçilik qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bu məsələ müğam sənətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünkü, serbest improvisasiya yolu ilə ifa edilən musiqidə müsayiətçinin vəzifəsi daha mürəkkəb, daha çətindir, çünkü burada müsayiəti eyni zamanda həm mülliəf, həm de ifaçıdır. O, çalacağı musiqini xanendən avazı ilə alaqladıq olaraq dərhal tərtib etmeli və cəmləmidir. Buna görə de muğam ifaçılığında tarzənin öndəsinə xüsusi mühüm və çatin vəzifə düşür.

Digər tərəfdən, ansamblın üçüncü üzvü olan kamançacıının roluna gelinse, qeyd etmək lazımdır ki, kamançacı adətin tərkimindən arınca onun çalğısına tekrarlar. Lakin burada məsələ təkə bununla bitmir, çünkü ansamblda tarçı ki kamançacıdır, unison çalrı, bezen de kamanca tamamilə müsteqəli melodik xattı ifa edir. Belə hallarda tarla kamançaya arasında sual-cavab, imitasiya, melodik figurasiyalar və həttə ayri-ayrı hallarda kamançadan işimdə akordlar götürmək kimi priyomlardan istifadə edil ki, bù da əsas melodik xəttin zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

Azərbaycan musiqi tarixinde iz salmış bir sıra muğam ansambları olmuşdur. Azərbaycan muğam ifaçılığında XX. əsrin birinci yarısında fealiyyət göstərən xanende Cabbar Qarayevi oğlundan, tarzen Qurban Pirimovdan, kamançacı Saşa Oganezashvili'dən ibarət ansamblı en uzunmürlü (20 ildən artıq) və müəmmələnmiş kimi tarixə düşməndir. Bu ansamblın ifasında coxşayı musiqi nümunələri qrammofon vallarında saxlanılır.

Onu deyək ki, XX əsrin birinci yarısında bir çox xanende və sazəndə destələri fealiyyət göstərirdi, onların hər biri özünəməxsus ifaçılıq keyfiyyətlərinə malik idi. Məsələn, qrammofon vallarında o dövrün digər görkəmlər xanendələrinin - İslam Abdullayevin, Seyid Şuşinskiyin, Məşədi Məmməd Fərzeliyevin, Ələşər Abdullayevin, Zülfü Adığözəlovun, Bülbülün, Xan Şuşinskiyin və başqlarının da muğam üçlüyünün müsayiəti ilə ifaları qorunub saxlanılmışdır (2).

Əlbəttə ki, müjam ansamblarının her bir üzvü ayrı-ayrıda fərdi ifaçılıq xüsusiyyətləri ilə seçilən sənətkarlar olur. Özüyündə bù da müjam ifaçısı üçün çox vacib bir keyfiyyətdir. Lakin ifaçı üçün trioda est ansambl vəhədətində və ahəngdarlıqna nail olunmuş müəmmələnmiş ansambl ifaçılığı ustalığını nümayiş etdiren başlıca cəhdətdir.

Müsəir dövrdə bù görkəmlə sənətkarların enenələrini yaşadan Cabbar Qarayevi oğlu adına müjam üçlüyü ifaçıyyət göstərir. Məlumat üçün deyək ki, bu ansambl 1967-ci ilde Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının nezdində yaradılmış ilk müjam triosu olub, tərkibinə xalq artistləri Möhlet Müslümov (tar), Fəxreddin Dadaşov (kamança) və Zahid Quliyev (xanende) daxil idil. Sonrakı illərdə həmin müjam üçlüyü bir çox xanendələrə də İsləm, dünən və bir çox ölkələrində qastrol sefərlərində olmuşdur. Müxtəlif xanendələri müşayiət edən bù üçlüyün ifasında xarici ölkələrdə bù sira diskalar buraxılmışdır.

Hal-hazırda da müjam ifaçılığında müxtəlif ifaçılarından yaradılanlar müjam ansambları geniş fealiyyət göstərir. Onu da demək lazımdır ki, xanendələri müşayiət edən sazəndə destəsinə tərkibinə nağara, balaban, bəzən qanun kimi məsələlərə daxil edilir.

Təxərlədək ki, XX əsrdə milli musiqi ifaçılığında geniş tərkibli xalq çalğı alətləri ansambları, xalq çalğı alətləri orkestrləri meydana gəlmİŞdir. Onların da repertuarında müjam xüsusi ifa tətbiq edilir. Müjam ifaçılığında xanendələri müşayiət baxımdan böyük təcrübə qazanmışdır. Bununla belə müjam ifaçılığında klassik ansambl forması olaraq, müjam üçlüyü saxlanılmışdır.

Milli müsiki ifaçılığı medeniyyətində geniş tərkibli xalq çalğı alətləri ansambları da müümən yər tutur. Bu ansamblar xalq ifaçılığında istifadə olunan simli (tar, kamança, qanun, sad, ud), nəfəslü (zurna, balaban, ney) və zərb (nağara, qoşa nağara) alətlərinə ibarətdir. Bu cür ansambların tərkibinə müxtəlif sayıda alətlər və onların səslenməsinə görə fərqlişen müxtəlif növləri daxildir. Müxtəlif ansamblarda bù gruppardakı alətləri sayı dayılaşdırıb. Adətən, xalq çalğı alətləri ansamblarının tərkibinə qarmon, klarnet, gitara və skripka alətləri daxil edilir.

Xalq çalğı alətləri ansamblarının repertuarı müjam, lasif, rəng, xalq mahni və rəqslarından ibarət olur. Xalq çalğı alətləri ansamblarının əsas xüsusiyyəti şifahı ənənəsində (notus) ifa tərzindən ibarətdir ki, bù da onları xalq çalğı alətləri orkestrindən fərqləndirir. Belə ansamblar tərəfindən xanendələri müşayiət edərək müjam dəstəgahlarının ifa olunmasına geniş yaradılmışdır.

Əlbəttə ki, ansambların, o cümlədən, orkestrlərin tərkibinə müyyənəşirilərlərindən, onların dinamik və texniki imkanları nəzərə alınır. S.Abdullayeva bù məsələ ilə bağlı olaraq yazır: "Milli orkestrlərin yaradılması tacribəsi göstərir ki, etnoqrafik principle, yeni müxtəlif növ xalq çalğı alətlərinin daxil edilməsi ilə müşayiətədən ayrı-ayrı alətlərin səslənmə keyfiyyətinin zənginləşdirilməsi, daha samarəli və məqsədəvəyindən. Buna görə də təbii ki, müxtəlif qruplara daxil olan alətlərin tekniləşdirilməsi dəhəd böyük əhəmiyyət daşıyır" (3, s.400).

Respublikada xalq çalğı alətləri ansamblı kimi fealiyyət göstərən kollektivlərin sayı çoxdur. Onlardan Əhməd Bakıxanov adına xalq çalğı alətləri ansamblı, Baba Salahov adına "Xatire" xalq çalğı alətləri ansamblı, Əhsən Dadaşov adına "Araz" xalq çalğı alətləri ansamblının adını çəkmək olar. Bütün bu ansamblar Azərbaycan Televiziyası və Radiosu Qapalı sahmlardan cəmiyyətinin nezdində yaradılmışdır. Eyni zamanda, respublikanın müxtəlif şəhərlərində, rayon mərkəzlərində, Ali və orta ixtisas məktəblərinin, mədəniyyət saraylarının nezdində fealiyyət göstərən ansamblar qeyd oluna bilər.

Azərbaycanda ikkialq çalğı alətləri ansamblı 1931-ci

ildə Azərbaycan Radiosunun nəzdində Müslüm Maqomayevin təşəbbüsü ilə Əhməd Bakıxanovun rəhbərliyi altında yaradılmışdır. Azərbaycanın eməkdar mülliimli, xalq artisti Əhməd Bakıxanov görkəmlə tarzən, pedagoq, musiqi xadimi kimi tanınmışdır. Tar ifaçılığının və müğamatın sirlərindən yiyələnmiş ustad tərəfindən bunları gencəsildə seşləməmişdir. Ə Bakıxanov 40 ildən artıq bir müddətdə xalq çalğı alətləri ansamblının təşkilatçısı və rəhbəri (1931-1973) olmuşdur. 1973 ildə hal-hazırda kimi hemin ansambl Əhməd Bakıxanovun adını daşıyır.

Ə.Bakıxanov müjam sənətinin derin bilincisi olmuş, ifaçılıq tecrübəsində "Nəva-nişapur", "Əbu-əla" müğamlarının mahir ifaçısı kimi tanınmışdır. Eyni zamanda, onun yaradığı bir çox melodiyalar, rənglər, dərəmədlər xalq ifaçılığında geniş yayılmışdır. Həmin ənənələrinə onun rəhbərliyi ilə ansambl ifasında səsləndirildi. Ansamblın konserterlərinin programı "Segah", "Çahargah", "Rast", "Şur", "Humayun" və s. müğamlardan, xalq mahni və rəqslerindən, eləcə də bestəkar mahnılardan ibarət idi.

Xalq çalğı alətləri tərkibinə nağara, balaban, zərb qanun kimi tərkibinən ibarət tərkibinən ibarət idi. Xalq çalğı alətləri ansamblın tərkibinən ibarət olunur: burlardan ikisi simli qruplardan, birincisinə üç tar, ud, sad, qanun, ikincisine iki kamançanın daxildir; nəfəslü alətləri qrupuna iki balaban, zurna və tütək, zərb alətləri qrupuna nağara, dəf, şax-sax və qoşanagara daxildir. Milli müsiki alətləri ilə yanşı, ansamblın tərkibində, həmçinin forteplano, klarinet, və hoboy kimi Avropa müsiki alətlərindən istifadə olunur.

O dövrda ansamblın həyəli on iki nəfərdən - tarzənlər Əmirlulla Məmmədbəyli, Xosrov Məlikov, Ağası Məşədibəyov, kamançاقaların Həzir Mirzəliyev, Qılman Salahov, məşhur qarmonçuların Kor Əhad, dəfçalın Xalq Bayarov və başqa tacribələr ifaçılarından ibarət idi. Müxtəlif vaxtlarda ansamblın tarçaları dəstəsində Həbib Bayramov, Əliağa Quliyev, Əhsən Dadaşov, Kamil Əhmədov, Akif Novruzov, Sərvər İbrahimov, kamançاقaların dəstəsində Letət Bakıxanov, Firuz Əlizadə, Mütəllim Novruzov, Məsumə Babayeva, nəfəs alətləri ifaçıları Behruz Zeynalov, Nadir Axundov, zərb alətləri ifaçıları Cəlal Əliyev, Əli Əbişiroğlu və başqa tanınmış ifaçılar olmuşlar.

Bu ansambl bir çox görkəmlə xanendələri - Cabbar Qarayevi oğlunu, Seyid Şuşinskiyini, Hüseynqulu Sarabskiyini, Zülfü Adığözəlovu və b. müsayiət etmiş, geniş konser təqribələr ilə çıxış etmişdir. Şövkət Ələkbərova, Fətma Mehreliyeva, Ələkbəzban İsmayılova, Zeynəb Xanarova və digər sənətkarlar da bu ansamblın solisti olmuşlar.

Əhməd Bakıxanovdan sonra uzun müddət ansambla

Azərbaycanın xalq artisti, görkəmlə tarzən Həbib Bayramov rəhbərlik etmişdir. O, 1941-ci ildən Əhməd Bakıxanovun Azərbaycan Xalq Çalğı Alətləri Ansamblində çalışmış, 1973 ildən ömrünün sonuna qədəm həmin ansamblın bedi rəhbəri olmuşdur.

1994-cü ildən Əhməd Bakıxanov adına Möhlet Müslümov rəhbərlik edir.

Azərbaycan Televiziya və Radiosunun nəzdində fealiyyət göstərən digər ansambların da özünməxsus destəkliyət vardır. Respublikanın mədəni hayatı böyük rol oynayan xalq çalğı alətləri ansamblarından biri 1962-ci ildə görkəmlə tarzən Baba Salahovun rəhbərliyi altında yaradılmışdır ki, həmin kollektiv 1981-ci ildə "Araz" xalq çalğı alətləri ansamblı adlandırılmışdır. 1992-ci ildə Baba Salahovun vəfatından sonra ansambla onu adı verilmişdir. Həmin vaxtdan bu günə kimi Baba Salahov adına "Araz" xalq çalğı alətləri ansamblına xalq artisti, tarzən Ağasəlim Abdullaevin rəhbərliyi altında fealiyyət göstərir.

Digər kollektiv isə Əhsən Dadaşov adına "Xatire" xalq çalğı alətləri ansamblı 1960-ci ildə Azərbaycan Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsinin nəzdində Azərbaycanın

əməkdar artisti, tarzən Əhsen Dadaşovun rəhbərliyi altında yaradılmışdır. 1976-ci ildə Ə.Dadaşovun vəfatından sonra bu günə kimi ansambla xalq artisti, tarzən Adil Bağırov rəhbərlik edir.

Bütün xalq çalğı aletləri ansamlarının ənənəvi tərkibi - tar, ud, qanun, bas tar, kamanga, balaban, qarmon, nağara, qoşanagara kimi xalq çalğı aletlərinən ibarətdir, repertuarı isə müğəm dastgahlarından, təsnif ve rənglərdən, xalq mahnı ve rəqslerindən təşkil olunmuşdur. Adı çəkilen ansamlar fəaliyyət göstərdiyi müddədə bir çox tanınmış xanendəleri müşayit etmişdir ki, onların audio va video yazıları

Azerbaycan Radio ve Televiziyanın Qızıl Fondunda qorunur. Həmin səsyazaların mütəmadi səsləndirilməsi gənc nəsil üçün əsil sənətkarlıq məktəbidir.

Ümumiyyətlə, həm ayrı-ayrı xalq çalğı aletləri ifaçıları, həm də ansambl və orkestrlər qarşısında qoyulan tələblər həmçə yüksək olmuşdur. Bu sebəbdən də xalq çalğı aletləri ifaçılığında daim sənətkarlığın yüksəldilmesi, repertuarın genişləndirilməsi məsələləri mühüm əhəmiyyətə malikdir.

QEYDLƏR

1. Hacıbeyli Ü. Azerbaycan musiqi hayatına bir nezər. Əsərləri. II cild. B., Azərb.EA nəşri, 1965. 215-225.

2. Müğəm ensiklopediyası. Heydər Əliyev Fondu. "Musiqi Dünyası". Bakı, 2007. // "Müğəm ensiklopediyası" internet saytları: <http://mugam.musiqi-dunya.az>

3. Abdullayeva S. Azerbaycan xalq çalğı aletləri (musiqişünaslıq-organoloji tədqiqat). B., Adiloglu, 2002. 454 s.

4. Rəhmetov Ə. Əhməd Bakıxanov. Bakı, "Işıq", 1977. 142 s.

Муслимов Мухлет. «Из истории создания и развития ансамблей народных инструментов в Азербайджане». В статье характеризуется широко распространенные в Азербайджане формы ансамблей. В азербайджанском музыкальном исполнительском искусстве ансамбли по составу на мугамные ансамбли (в основном трио) и ансамбли народных инструментов (расширенный состав). В статье даются сведения об истории создания таких ансамблей, об их исполнительских особенностях и репертуаре.

Muslimov Mohlet. «From the history of creation and development of ensembles of national instruments in Azerbaijan. In article is characterised widespread in Azerbaijan forms of ensembles. In Azerbaijan performing practice ensembles on structure share on mugham ensembles (basically a trio) and ensembles of national instruments (the expanded structure). In the article is given information on history of creation of such ensembles, on their performing features and repertoire.

Keywords: mugham, ensemble, a trio, repertoire, national instruments.

Müslümov Möhlet Xanəli oğlu (1954) - tarzən, Azərbaycan Respublikasının xalq artisti. Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının məzunuudur. Bir sıra beynəlxalq folklor festivallarının laureatıdır. İfaçılıq və pedaqoji fəaliyyəllə meşğul olur. Azərbaycan Milli Konservatoriyasının dosentidir.